

РОЗДІЛ V

СТОРІНКИ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(477) «1914/1915»

І.В. Ільницький
(м. Івано-Франківськ)

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ГАЛИЧИНИ (1914–1915 рр.) У СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

У статті розглянуто погляди сучасних дослідників на проблеми історії першої російської окупації Галичини (1914–1915 рр.).

В статье рассмотрены взгляды исследователей на проблемы истории первой российской оккупации Галиции (1914–1915 гг.).

The article discusses the views of modern scholars on the problems of history of the first Russian occupation of Galicia (1914–1915).

У переддень 90-ї річниці початку Першої світової війни, який припадав на 2004 р., підвищилася увага науковців до розробки проблематики історії України відповідного періоду. Констатуючи спорадичність і фрагментарність її дослідження, вчені провідних фахових наукових установ держави (Інститут історії України (м. Київ), Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича (м. Львів) НАНУ та історичні факультети університетів (переважно західноукраїнських), розпочали низку заходів із вивчення зазначеної теми. Поступово було сформовано ряд пошукових напрямків: соціального, економічного, орієнтаційного, політичного, зовнішньополітичного, історії легіону УСС і перебігу воєнних операцій, біженства, громадських організацій, регіоналістики, «культури війни» тощо. Серед названих векторів окремою дослідницькою проблемою постала російська окупація Галичини й Буковини 1914–1918 рр.¹ Остання, в свою чергу, складалася із діяльності трьох чинних на західноукраїнських землях Австро-Угорщини інститутів окупаційної влади, котрі значно різнилися між собою. Перший існував з кінця серпня 1914 р. до червня (на думку деяких авторів, липня) 1915 рр. у вигляді «Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини» з графом Г.О. Бобринським на чолі. Другий діяв під проводом Ф.Ф. Трепова із назвою «Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни» з липня 1916 по лютий 1917 рр. Третій — «Обласний комісаріат Галичини та Буковини», очолюваний Д.І. Дорошенком, існував навесні-влітку 1917 р.

Примітно, що найбільшого резонансу набуло дослідження першої російської присутності у Східній Галичині протягом 1914–1915 рр., яке в подальшому було спрямоване на вирішення наступних наукових завдань: чітке визначення статусу, напрямків діяльності й ієрархії інститутів окупаційної влади, а також місць дислокації їхніх центральних органів; економічна, національна, культурно-освітня та віросповідна політика останніх; значення москвофільських інституцій і діячів у формуванні та здійсненні її політики; взаємини двох таборів — москвофільського та українофільського — у вищевказаний період; роль членів партії російських націоналістів у формуванні політики окупаційних органів; ставлення до політично неблагонадійних верств населення, зокрема представників українофільського напрямку, тощо².

Сьогодні проблеми історії України періоду Великої війни актуалізуються між іншим черговою ювілейною датою, на котру чекає українське суспільство. В зв'язку із цим видається потрібним, насамперед, розглянути стан розробки означеної тематики, акцентуючи увагу як на питаннях, щодо котрих дослідники дійшли згоди, так і на дискусійних моментах. Відтак пропонується стаття є частково історіографічною, однак найбільшу увагу у ній буде приділено не лише аналізу доробку попередників з урахуванням специфіки сучасного наукового погляду, а й визначенню перспективних дослідницьких напрямків, зокрема вивченню історії першої російської окупації Східної Галичини 1914–1915 рр.

Перш за все зауважимо, що автор цих рядків абсолютно свідомий складності поставленого завдання, однак наважитися на подібне дослідження йому дали змогу історіографічні та теоретико-методологічні праці визначних попередників — О. Реєнта, М. Литвина й В. Великочія³, котрі стали докладними путівниками на шляху вивчення проблеми. Присвячені аналізу стану розробки історії України в період Першої світової війни, ці дослідження охоплюють також і проблеми студіювання російських окупаційних режимів.

Основна увага пропонованої статті приділяється працям українських та російських учених; адже навколо вивчення проблем історії першої російської окупації вони феноменальним чином сформували дві дискусійні групи. Незважаючи на спроби об'єктивності й високий професійний рівень деяких основних праць, вітчизняні дослідження мають виключно україноцентристську спрямованість, а російські у свою чергу дотепер не далеко відійшли від москвофільських позицій. Цікаво зауважити при цьому, що означена тенденційність є насамперед продуктом не стільки навіть відсутності критичного ставлення до москвофільства чи українофільства початку ХХ ст., скільки упередженого відбору та обмеженого кола джерел, застосованих авторами в ході досліджень. Адже на праці новітніх вітчизняних істориків великим чином вплинули україноцентристські концепції Д. Дорошенка⁴ й І. Крип'якевича⁵ на «шкоду намаганням адекватно відобразити соціальну і національну історію різних спільностей Галичини»⁶. Відповідно більшість опублікованих студій російських учених, враховуючи максимально наближену до наукової об'єктивності монографію А. Бахтуріної⁷, написана на ґрунті імперських офіційних документів, складених, природно, під відповідним кутом зору, тоді як аргументи української сторони

залишаються практично не врахованими. Крім того, вітчизняні вчені важко долають спокусу перенести тогочасний політичний дискурс у площину сучасного наукового пошуку, намагаючись віднайти «винуватців» жорстокої та репресивної політики першого російського окупаційного режиму у Галичині; адже така постановка питання, породжена, між іншим, природним почуттям патріотизму, звужує межі дослідницької майстерні. Російські вчені, навпаки, надмірно обходять такий аспект, базуючись на імперській ідеології, котрої РФ не позбулася й донині, важко відходячи від усталеного в радянський період сприйняття окупації імперськими військами Галичини як загалом «позитивного» чинника, котрий відкрив перед українцями краю перспективи об'єднання з «братнім народом» у рамках єдиної держави, які на практиці реалізувалися лише 1939 р. Так, приміром, під час конференції «Росія, світ напередодні, в ході та після Першої світової війни за документами російських і зарубіжних архівів» сюжети кінохронік про російських солдатів на вулицях Львова у 1914–1915 рр., приїзд Ніколая II до Самбора й Хирова у 1915 р., візит царя та його почту до зруйнованого Перемишля «трактувалися не окупацією, а визволенням, якого, очевидно, не бажали розуміти... галичани...»⁸.

Важко не погодитися із професором М. Литвиним, котрий зауважував, що сучасна історіографія РФ вимірює окупацію Галичини штампами російських пропагандистсько-націоналістичних творів передодня Першої світової війни, що відбивається як на характеристиці окупаційного режиму у сучасних дослідженнях, так і замовчуванні певних фактів з історії України того періоду й спотворює об'єктивну картину висвітлення проблеми. Так, наприклад, в узагальнюючій книзі російських учених «Мировые войны XX века. Кн. 1. Первая мировая война. Исторический очерк» чимало уваги приділено репресіям австрійської влади проти українців. Однак автори зовсім не зважають на активність галицьких москвофілів та репресії російської окупаційної влади у Карпатському краї у 1914–1917 рр. Інший відомий автор із РФ В. Шамбаров у книзі «За веру, царя и Отечество!» (в розділі 17: «Львов») із пафосом розповідав про взяття російською армією цього міста, а також майже безпідставно (спираючись лише на «вспоминання наших офицеров») стверджував про «теплу» зустріч мешканцями її солдатів⁹.

Перший етап історієписання Великої війни й проблем, з нею пов'язаних, зокрема діяльності Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини, розпочався «по гарячих слідах» і тривав протягом 1918–1930-х рр. Праці представників цього періоду — істориків та громадсько-політичних діячів М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, Л. Цегельського, М. Лозинського й С. Томашівського — мають кілька спільних особливостей. Вони написані опосередкованими чи безпосередніми учасниками означених подій, у будь-якому разі — сучасниками, тож вважаються суб'єктивними та спираються більше на власні спогади, ніж на документи. Адже метою написання цих праць було, між іншим, інформування світової громадськості про сутність «української справи». Однак провідні сучасні вчені, зокрема В. Великочий, вважають безпідставними застереження щодо правомірності розгляду цих праць в історіографічному

просторі, які часто зустрічаються, зважаючи на вміщені у них документальні матеріали. Натомість цей доробок є першим у вітчизняній суспільній і історичній думці комплексом оцінок запроваджуваного імперією Романових репресивного режиму на окупованих українських землях¹⁰. Свою думку дослідник пояснює тим, що студіям зазначених авторів притаманна розгорнута історична аналітика, полемічність, критика шовіністичної російської літератури, незважаючи на позитивізм, політичну заангажованість, популяризаторську, моралізаторську й виховну спрямованість. До того ж вони окреслили контури для подальшого вивчення національно-політичних процесів у Галичині за доби Першої світової війни¹¹.

Імперський окупаційний режим у цьому регіоні привертав увагу і радянських науковців першої третини минулого століття передусім завдяки певному послабленню з боку більшовиків в економічній (неп) та духовній (українізація) сферах. Зокрема, двомісячник «Україна» вмістив у той час на своїх шпальтах низку відповідних досліджень. Основну увагу серед них привертає результат студіювання С. Єфремовим жандармських документів періоду «Галицької Руїни» — першого етапу російської окупації Галичини (1914–1915 рр.). Його звернення до цієї проблеми не було випадковим; адже ще в 1915–1919 рр. він видав ряд історико-публіцистичних статей, присвячених соціально-економічним і морально-політичним наслідкам російської окупації цього періоду¹². У своєму дослідженні, проведеному з урахуванням доробків Д. Дорошенка, І. Крип'якевича й К.Паньківського, він науково обґрунтував та довів відому з попередньої публіцистики думку про те, що цілеспрямоване винищення українського національного руху в Галичині окупаційною владою мало не локальний характер, а відбувалося у фарватері антиукраїнської політики в імперії. Адже царська влада вбачала в «українському П'ємонті» каталізатор відповідного політичного руху й у губерніях Великої України¹³. Називаючи Галичину «могилою самодержавства», автор справедливо пов'язував самодержавну політику в регіоні під час першої окупації 1914–1915 рр. із наступними революційними подіями¹⁴. Це характерне і для праць інших радянських та західноукраїнських істориків першої чверті минулого століття.

Сучасники подій — прихильники москвофільства (В. Ваврик, В. Маковський і А. Хиляк) витворили свою концепцію історії Галичини періоду Першої світової війни, де основним сюжетом стали репресії австрійської влади над діячами відповідного руху. Їхні праці майже не торкнулися аналізу дій першого російського окупаційного режиму, однак разом із вищезазначеними студіями представників українського політикуму визначили протилежні вектори й тенденції наукового пошуку, котрі, залишаючись малозгадуваними у радянські часи, справили великий вплив на сучасних дослідників.

Основоположним для праць українських радянських істориків другої половини ХХ ст. в оцінці окупації Галичини було сприйняття Росії як визволительки слов'янських народів. Відтак більше негативних оцінок отримували представники австрійських урядових кіл і представники греко-католицької церкви, зокрема митрополит А. Шептицький¹⁵. Загалом перша окупація Галичини

царськими військами розглядалася крізь призму російської точки зору у цьому питанні, котра сформувалася ще публіцистикою й пропагандою воєнного часу і зводилася до ролі Росії як визволительки західноукраїнського населення від австрійського панування¹⁶.

Характеризуючи в загальних рисах новітню історіографію проблеми, слід констатувати, що, незважаючи на достатню кількість досліджень, опублікованих за останні 20 років переважно у вигляді наукових статей та кандидатських дисертацій, можна зазначити про наявність лише кількох основних комплексних праць, написаних як російськими, так й українськими вченими, котрі вважаються концептуальними та які справили значний вплив на оцінки і висновки щодо діяльності владних інститутів першої російської окупації Східної Галичини. Мова йде передусім про дослідження О. Мазура¹⁷, І. Патера¹⁸, А. Бахтуріної¹⁹, й частково В. Савченка²⁰. Саме ці праці сьогодні задають тон та спрямованість наукового погляду на проблеми, пов'язані з історією Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини.

До аналізу функціонування російських владних інституцій у західноукраїнських землях протягом 1914–1917 рр. першими і практично одночасно звернулися російська дослідниця А. Бахтуріна (2000 р.) та український історик О. Мазур (1997 р.).

Важливість монографії першої полягає насамперед у тому, що вона вдалася до розв'язання проблем, на необхідності вирішення котрих наголошував О. Реєнт, а саме — чіткого визначення статусу, завдань й ієрархії окупаційної влади. Окрім цього аналізу, предметом її дослідження була вся російська імперська політика у західноукраїнському регіоні в означений період і процес її формування та реалізації. Вшановуючи новизну і надзвичайну складність поставленого комплексу проблем, вважаємо, що праця А. Бахтуріної є високопрофесійним й якісним стартом для подальшого поглибленого вивчення; адже практично по всіх сюжетах висновки дослідниці залишаються надто дискусійними. Останнє обумовлене передусім тим фактом, що, залучивши до своєї книги унікальний документальний матеріал, авторка не лише фактично проігнорувала численні праці українських та зарубіжних істориків, а й скористалася матеріалами фондів виключно архівів РФ, спогадами росіян тощо, що на думку багатьох дослідників призвело до однобічності наукових висновків²¹. Однак однозначно тенденційною названу монографію назвати не можна, хоча зовсім уникнути політизації дослідниці не вдалося. Так, приміром, звертаючись до спогадів представників українофільського табору, А. Бахтуріна згадала лише Д. Дорошенка, котрого, однак, критикувала, застерігаючи на його заангажованості. Одночасно у праці активно та практично беззастережно використані спогади, наприклад, Євлогія (Гергієвського), ступінь довіри до яких, на нашу думку, не може бути надто високою.

А. Бахтуріна справедливо зазначила (і в цьому вона солідарна з українськими колегами), що на тимчасово окупованих територіях Східної Галичини проводилася політика русифікації, котра торкнулася мовної й конфесійної сфер. Регіон розглядався імперськими політичними колами як джерело українського

сепаратизму, котрий підтримувала Австро-Угорщина та який потрапляв звідти в українські губернії Російської імперії. Саме прагнення до ліквідації цих проблем підштовхувало уряд до проведення у краї жорсткої мовної й конфесійної політики. Такі заходи підтримували російські націоналісти, котрі були переконані в тому, що основна маса населення Східної Галичини — росіяни, звільнені від іноземного панування. Ця помилкова позиція спільно із намірами уряду приєднати територію краю до імперії сприяла проведенню там русифікаторської політики.

Однак важко погодитись із намаганням дослідниці відокремити від останньої адміністративно-правові заходи, стверджувати, що саме вони були основною сферою зацікавлення імперських урядових кіл. Проте, розглянувши окремо процес організації та здійснення управління окупованими територіями від культурно-мовної й конфесійної політики, авторка по-суті дійшла того, що переважна більшість згаданих заходів були здійснені головно з метою підтримки русифікаторської політики в краї — призначення обов'язково російськомовних чиновників, введення російської мови у судову систему, заборона офіційного листування і діловодства русинською (українською) мовою тощо. Красномовним в цьому плані здається факт, з'ясований новітніми вітчизняними істориками: адміністративні заходи імперського уряду, спрямовані на розв'язання проблеми біженців, були головним чином підпорядковані національній політиці (зокрема русифікації як її складової). Маючи на меті якомога швидшу асиміляцію галицьких біженців, власті вивозили їх здебільшого в глиб Великої Росії, подалі від рідних місць, максимально перемішуючи із представниками інших національностей²². Нарешті, у висновках сама А. Бахтуріна підкреслила, що встановлення єдиного адміністративно-правового простору було основним завданням реалізації «теорії офіційної народності», а резюмуючи аналіз судової політики, віднесла її до заходів русифікації, зазначаючи, що цю сферу охопило розповсюдження російської як засобу об'єднання Східної Галичини з імперією²³. Таким чином, більш слушним видається твердження О. Мазура про те, що запроваджені в Тимчасовому військовому генерал-губернаторстві форми адміністрації (як й її заходи) були підпорядковані меті успішного втілення русифікації, що у свою чергу було складовою загальної політики, спрямованої, як зазначалося вище, на швидку інкорпорацію Галичини до складу Російської імперії, з одного боку, та знищення українського національного руху — з іншого²⁴.

Вітчизняні наукові кола по-різному сприйняли монографію російського історика. Дехто вважає, що А. Бахтуріні вдалося таки уникнути «зайвої політизації»²⁵, але думки більшості авторів висловив М. Литвин. Характеризуючи названу монографію, він заперечив тези про «віртерпимість» російської адміністрації в Галичині, нібито «спокійне» сприйняття місцевим населенням арешту митрополита А. Шептицького. Також учений виступив проти некоректного вживання термінології, де український політикум у краї названо націоналістичним, що в російській мові має виразно негативний зміст. Українські політичні структури подано не як державотворчі органи, а сепаратистські щодо імперії Романових сили²⁶.

Як зазначалося вище, серед вітчизняних дослідників першим у новітній період звернув увагу на історію регіону в роки Великої війни О. Мазур. Його дослідження базується на використанні нових маловідомих джерел, що дозволило авторові розкрити структуру адміністративного поділу Галичини періоду російської окупації, а також представити свою концепцію змісту та характеру імперської політики в краї. Вчений першим ввів у науковий обіг знайдені в російських архівах звіти про діяльність усіх ланок генерал-губернаторського управління 1914–1915 рр. На тих саме концептуальних засадах, правда, в дещо ширшому вигляді, базується розділ І. Патера «Статус окупованих територій Галичини і Буковини», вміщений у I томі «Історії державної служби в Україні»²⁷. Принагідно зауважимо, що сам факт присутності зазначеної проблеми у форматі окремого розділу на сторінках сучасних узагальнюючих академічних праць з вітчизняної історії красномовно свідчить про актуальність останньої й наявність певного наукового досвіду в її розв'язанні. До детального аналізу названих студій українських дослідників звернемося нижче, у ході розгляду дискусій щодо різних сюжетів розглядуваної проблеми. Тепер лише звернемо увагу, що їхня відверта і емоційна характеристика російського адміністрування в регіоні здобула високий індекс цитування у сучасному історіографічному дискурсі. А наступне резюме О. Мазура перетворилося на «крилатий вислів»: *«Сутність політики російських властей на окупованих українських землях в 1914–1915 рр. полягала у забороні і знищенні всього українського, перетворенні краю на одну із внутрішніх губерній «единой и неделимой» імперії. Діяльність російських чиновників різних рангів і політичних мастей, релігійних фанатиків, очолюваних архієпископом Євлогієм, спричинили погром українського національного життя і пограбування Галичини. У такий спосіб царизм вирішив покінчити із «українським питанням»*²⁸.

Варто відзначити, що означені концептуальні студії згаданих авторів отримали продовження у вітчизняній історичній науці у вигляді кількох кандидатських дисертацій, зокрема І. Кучери (2002), І. Береста (2009) та І. Лозинської (2010)²⁹. Не пропонуючи нових концепцій і оцінних характеристик, ці праці, однак, додають нових фактів, цікавих аспектів для вивчення теми, ставлячи перед собою завдання висвітлити політичний (передумови формування окупаційного управління крізь призму зовнішньополітичних планів та офіційної ідеології царизму; визначення завдань органів російської влади, тобто генерал-губернаторства, а також національної, культурно-освітньої й релігійної політики; розкриття діяльності москвофільських організацій та їхніх лідерів у ході реалізації останньої) та соціально-економічний (дослідження відповідних процесів у регіоні під час окупації) аспекти діяльності інститутів першої російської окупації в ньому. Однак І. Кучера, І. Берест і набагато більшою мірою І. Лозинська розкривають роль та місце Галичини у зовнішній політиці самодержавства напередодні війни здебільшого на основі праць російських істориків, намагаючись водночас залишитися в фарватері усталеної у сучасній вітчизняній історіографії тенденції: плани інкорпорації регіону мали забезпечити розширення державних кордонів імперії й ліквідувати осередок українського сепаратизму.

Тенденція до узагальнень, притаманна комплексним працям з зазначеної проблеми, часто обертається абстрактним показом важливих фактів і явищ, упускаючи пересічних учасників описуваних процесів як галичан, так й імперських цивільних і військових чиновників середньої та нижчої ланки, хоча останні перебували в фокусі уваги ще І. Крип'якевича, Д. Дорошенка й інших «першопрохідців». Тому на зламі ХХ–ХХІ ст. українські вчені, наслідуючи приклад дослідження європейських колег у царині соціальної історії, звернулися до проблем людини (національних, соціальних, ментальних тощо) у Великій війні. Однак такий підхід ще чекає на своє застосування в спектрі досліджень російських окупаційних режимів у Галичині. Певним початком його застосування в нашій тематичній площині можна вважати, приміром, книгу дослідниці О. Поршневої, котра спробувала проаналізувати відповідну поведінку різних верств населення, зокрема на «окраїнах» імперії, застосовуючи методи психологічного і соціологічного аналізу й математичного моделювання. Концептуально важко погодитись із, приміром, таким бездоказовим твердженням, що у краї «слов'янське населення зустрічало російських солдат як визволителів», що підтверджувало офіційну версію про «визволення братів-малоросів від іноземного гніту»³⁰. В цьому можна помітити вплив москвофільської літератури початку ХХ ст. та радянської історіографії, про що йшлося вище. Однак подібний соціальний вектор дослідження здається перспективним.

Цікавим є юридично-правовий напрямок студіювання інституту посади тимчасового генерал-губернатора у Російській імперії взагалі й, зокрема в період першої окупації Східної Галичини 1914–1915 рр. До означеного аналізу звернувся, приміром, Г. Москаль (2002 р.), котрий поставив як наукове завдання, між іншим, з'ясувати правовий статус тимчасового генерал-губернатора, ступінь відповідності діяльності останнього, з одного боку завданням імперського уряду і потребам суспільства, — з іншого. Погоджуючись із думкою попередників про те, що західноукраїнський варіант генерал-губернаторства слугував меті інкорпорації окупованих земель Східної Галичини та Північної Буковини, автор зазначив, що введення цього управлінського інституту було проявом тенденції до застосування надзвичайних заходів; наслідки діяльності тимчасових генерал-губернаторів відбивались у більш значній, ніж у решти державних органів, ролі суб'єктивного чинника, їхніх особистих якостей³¹. Г. Москаль зауважив також, що до появи на своїй території російських військових і цивільних чиновників населення окупованих західноукраїнських земель не знало інституту влади з сильними ознаками локального абсолютизму, а відповідно й такої наближеної до імператора посадової особи, котрою став генерал-губернатор³². У цьому, до речі, його оцінка дозволяє інакше поглянути на висновки А. Бахтуріної, яка наполягає на нібито самостійній політиці Г. Бобринського, роблячи з нього майже «незалежного» суб'єкта внутрішньої політики.

Важливого значення в ході дослідження російських окупаційних режимів у Галичині набуває регіоналістика, що дозволяє розширити проблему, наповнити її новим змістом, цікавим фактологічним матеріалом. При цьому зауважимо на поступовій еволюції праць зазначеного наукового жанру від історико-мемуар-

них студій українських зарубіжних авторів 1950–1980-х рр. до сучасних аналітичних регіональних досліджень³³, де на рівні мікроісторії чітко вимальовується різнопланова картина важких воєнних часів. Більшість означених праць проаналізував неодноразово згаданий В.Великочий. Він, зокрема зауважив, що, приміром, на сторінках «хроніки воєнних часів» міста Підгайці, увагу акцентовано на повсякденному житті пересічних галичан, їхніх стосунках із окупантами, жахах численних страт, епідеміях (загибель 10% мешканців від холери), мінливості умов життя, пов'язаних із частою зміною окупаційних режимів, тощо³⁴. Подібні праці цінні вміщеними особистими враженнями та переживаннями авторів, що підвищує їхнє значення як джерел із соціальної історії, історії «культури війни»³⁵. Певним чином розширюють дослідницькі можливості також студії із спеціальних історичних дисциплін, зокрема, приміром, боністики³⁶.

Перш ніж перейти до детального розгляду окремих тематичних напрямків дослідження першої російської окупації, варто звернути увагу на помилковий принцип, пануючий в російській історіографії, згідно до котрого Східна Галичина і Північна Буковина виступають як «окраини» імперії Романових, котрими ці західноукраїнські землі ніколи не були. 3-х річна (з перервами) російська присутність у краї розглядається в новітній історіографії як його окупація, з чим погоджувалися, до речі, й представники тогочасного імперського політикуму, адже термін «окупація» стосовно західноукраїнських земель уперше вжили саме вони. Таким чином, назва, наприклад, монографії А. Бахтуріної «Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны» навіть дисонує із назвою розділу («Временно оккупированные территории и национальный вопрос»), у рамках котрого розглядаються західноукраїнські землі.

В ході вивчення першої російської окупації Галичини «відправною» постає проблема «українського питання» у зовнішній політиці імперії напередодні Великої війни, яка відзначається значним ступенем досліджуваності (чого не можна сказати, приміром, про геополітичні наміри Австро-Угорщини стосовно цих земель)³⁷. На думку сучасних учених, «українське питання» не лише стало об'єктом міжнародної політики³⁸, а фактично не переставало ним бути протягом усього XIX ст. Як влучно зауважив з цього приводу ще у 1934 р. Л. Василевський, «вже сам факт, що на українській етнографічній території влада належала двом державам, мав міжнародне значення і породжував можливість, якщо не потребу, використання української справи в цілях закордонної політики»³⁹.

Сутність імперської політики щодо Галичини, котра сформувала наміри та відповідно дії першого російського окупаційного режиму, розглядається сьогодні у фарватері планів самодержавного уряду стосовно українських земель, що знайшли можливості реалізації в ході Першої світової війни. Серед основних чинників, котрі впливали на формування зазначених планів, помітно виділяються основні — намагання знищити «галицький П'ємонт» як джерело українського національного руху, котрий поширював свій вплив на відповідні

губернії; ставлення до регіону як території, що могла б (і мала) увійти до складу імперії Романових та сприйняття її як потенційної арени воєнних дій, що дедалі виразніше актуалізувалося загостренням російсько-австрійських відносин.

Провідниками ідеї про небезпеку Галичини — «українського П'ємонту» — як генератора сепаратизму, котрий проникав звідти до Російської імперії й становив для неї внутрішньополітичну загрозу, а відтак вимагав рішучих відповідних заходів з боку самодержавного уряду щодо розповсюдження його ідей у Галичині, були, на думку В. Великочия, діаспорні історики⁴⁰. Подальші дослідження, поступово розширюючи коло можливих причин імперської антиукраїнської пропаганди напередодні Першої світової війни, з часом підтвердили і поглибили висновки попередників із українського зарубіжжя. Так, вивчення галицького тогочасного суспільства дозволило констатувати, що за активного сприяння інтелігенції регіону і греко-католицького духовництва воно перетворилося на самосвідому спільноту, метою якої стало самостійне політичне життя. З іншого боку, розширення громадсько-політичних зв'язків представників місцевого українського національного руху із відповідними колами Наддніпрянщини дедалі виразніше перетворювалися на серйозну загрозу для імперських інтересів Росії. Тому сучасні дослідники мають ґрунтовні підстави стверджувати, що знищення бази українського відродження в Галичині було однією з основних причин її вступу у війну⁴¹.

Характерно при цьому, що означений важливий фактор залишився поза увагою більшості сучасних істориків РФ. Їхня увага здебільшого зосереджена на планах самодержавного уряду щодо анексії Галичини, котрі були сформовані в фарватері теорії «неославізму», яка набула сталих концептуальних засад та стала частиною офіційної імперської ідеології. Саме панування останньої головним чином вплинуло на агресивний характер російської політики щодо західноукраїнських земель, зокрема під час їхньої першої окупації. Подібні висновки щодо змісту теорії неославізму сьогодні перевіряються шляхом аналізу тогочасної публіцистики, при чому як реакційної, так і тієї, що відбивала національні прагнення українців. Здійснений таким чином аналіз імперської суспільної думки у новітніх працях дозволив по-іншому поглянути на ідеї неославізму як такі, що пропагували всебічну співпрацю слов'янських народів на демократичних засадах та саме в такому вигляді знайшли популярність у імперському суспільстві й зокрема привернули увагу до Галичини⁴².

Однак основними урядовими заходами, здійсненими в напрямку підготовки ґрунту для інкорпорації краю до складу імперії Романових, стали антиавстрійські випадки російської преси, діяльність чорносотенних організацій, наполеглива пропаганда православ'я, матеріальна підтримка царським урядом галицьких москвофілів, втручання у внутрішні справи Австро-Угорщини. Така поведінка дещо дисонує із демократичністю неославізму, а відтак зазначені урядові заходи постають як шляхи реалізації антиукраїнської політики імперського уряду. Намагання деяких істориків РФ представити їх (принаймні до 1913 р.) результатом локальних проявів українофобії окремих російських націоналістів, зокрема В. Бобринського, видаються спірними⁴³.

Сьогодні більш популярною вважається думка, висловлена ще С. Єфремовим у 1924 р. про те, що Галичина посідала чільне місце в російських експансіоністських планах, а відтак бажання її приєднати до імперії було однією з причин розв'язання війни⁴⁴. Більш конкретно і змістовно з цього приводу висловився Р. Челлен. Відомий шведський аналітик та фундатор геополітики, аналізуючи у праці «Політичні проблеми світової війни» причини, що призвели до її спалаху, та можливі наслідки цієї катастрофи, дійшов висновку, що саме замасковане панславистською пропагандистською демагогією бажання приєднати західноукраїнські землі було причиною вступу Росії у війну⁴⁵.

Сучасні дослідники (зокрема О. Мазур, І. Патер, Я. Грицак, І. Кучера, І. Берест та І. Лозинська) першої російської окупації Галичини одностайні в твердженні, що діяльність адміністративних інститутів останньої була спрямована на створення умов для закріплення анексії та подальшої інтеграції в адміністративну і внутрішньополітичну структуру імперії⁴⁶. Основними складовими відповідної політики визнаються здійснення русифікації краю (передусім у мовній, релігійній та загальнокультурній сферах), а також низка заходів і докорінних перетворень в економічній, судовій та управлінській сферах. Не викликає заперечень також і факт провалу зазначеної політики, котрий був очевидний ще відразу по завершенні окупації. Пануючі у вітчизняній історіографії відверті й емоційні оцінки характеру російського адміністрування на землях регіону, які визначають його результатом погром українського національного життя та пограбування Галичини, не характерні для праць учених РФ, зокрема найбільш ґрунтовної й найменш політично упередженої монографії А. Бахтуріної, котра виступила проти однозначно негативної оцінки дій імперської влади. Розглянувши заходи русифікації краю у 1914–1918 рр. (насилене впровадження російської мови в освітню, адміністративну, судову та інші сфери), вона водночас наголосила на спробах окупаційної влади проводити ліберальну політику у сфері судочинства і конфесійних відносин, а також надання допомоги потерпілим від війни місцевим жителям.

Характеризуючи в загальних рисах Тимчасове військово-генерал-губернаторство Галичини й намагаючись пояснити провал і репресивний характер російського адміністрування, дослідники пропонують кілька чинників. Передусім реалізація завдання злиття регіону з імперією була безпрецедентною спробою, оскільки великим чином детермінувалася умовами воєнного часу⁴⁷. Крім того, бездарні, аморальні, погано освічені та непрофесійні адміністратори середньої й нижчої ланок надали окупаційному режимові, за влучним визначенням Я. Грицака, характер «тривалої помилки» і визначили провал його заходів⁴⁸. Залучення подібних чиновників, непридатних до участі у такій важливій зовнішньополітичній акції, сьогодні пояснюється «виснаженістю» матеріальних та людських ресурсів Росії⁴⁹. Однак подальшого дослідження вимагає, на думку В. Великочия, український національний чинник, на впливові якого на результат імперської політики в Галичині наголошували ще історики міжвоєнного періоду й українського зарубіжжя⁵⁰.

Новітні дослідження розширили коло завдань російського окупаційного режиму, додаючи до їхнього переліку сприяння військовій перемозі імперії взагалі та забезпечення царської армії необхідним матеріальним утриманням і моральним спокоєм у тилу зокрема. Це дало підстави для здійснення спроб окремо розглядати дві сфери управління територією — військову й цивільну.

Висвітлюючи російський окупаційний режим, сучасні історики фокусують увагу на діях «місцевих органів адміністрації»⁵¹, «російських націоналістів», «релігійних фанатиків на чолі з архієпископом Євлогієм» або ж особисто «військового генерал-губернатора Г. Бобринського» тощо. Це створює враження, ніби останні виступали кожен як окремий самостійний суб'єкт політики, хоча, насправді, вони могли бути лише виконавцями волі імперського самодержавного уряду. Крім того, діяльність органів російської окупації часто спрощується, зводяться до нібито спонтанного «україножерського закриття національних установ» і «релігійних переслідувань». Однак, насправді, таким шляхом реалізовувалася продумана політика, що передбачала запровадження нової адміністративної та судової систем, відкриття різнотипних навчальних закладів, різні соціальні нововведення тощо⁵². Тому поняття «російська адміністрація» й «російська імперська влада» повинні вживатись адекватно розумінню внутрішньополітичної структури держави, котра мала чітку владну ієрархію на чолі з імператором і членами його родини. Отже, це актуалізувало потребу глибшого дослідження інститутів окупаційної влади, їхнього статусу та ієрархії, що помітно в студіях провідних дослідників проблеми. Так, приміром, у монографії А. Бахтуріної не лише висвітлено окремі напрямки діяльності органів Тимчасового військового генерал-губернаторства, а й здійснено спробу аналізу процесу їхнього формування, планів імперських вищих посадовців і особисто царя щодо діяльності адміністрації в Галичині, дискусій у російських політичних колах відносно завдань та функцій новоутворених структур.

Прийнято вважати, що в розробці напрямків імперської окупаційної політики у регіоні, а також/або визначенні засобів їхнього впровадження брали участь декілька зацікавлених сторін: Ставка верховного головнокомандуючого російської армії, великого князя Ніколая Ніколаєвіча, Рада міністрів, Третє відділення його імператорської величності канцелярії, деякі члени фракції націоналістів Державної думи (зокрема В. Бобринський і Д. Чихачьов), Св. Синод на чолі з обер-прокурором, окремі ієрархи РПЦ, зокрема архієпископи волинський Євлогій та харківський Антоній, кременецький єпископ Діонісій, а також військовий генерал-губернатор Галичини Г. Бобринський.

Характерно, що аналізу особистої позиції російського царя стосовно формування характеру й напрямків імперської політики у Галичині майже не приділено уваги як на сторінках новітніх досліджень, так і студій попередніх часів. Позиція останнього згадується звичайно лише в зв'язку із його телеграмою великому князеві Николаю Николаєвічу про дотримання толерантності у впровадженні віросповідної політики, що є публічним документом, а відтак як джерело має надто виразну специфіку. Таке мовчання дослідників, дивне для аналізу політики самодержавної монархії, котрою була тоді Росія, можна пояс-

нити відсутністю в джерелах, введених нині до наукового обігу, прямої інформації з даного питання. Натомість періодично натрапляємо на факти, які посередньо свідчать про намагання урядових кіл зовні триматись осторонь процесів, що відбувалися на окупованій території, з огляду вірогідніше на можливий міжнародний їх резонанс. Маються на увазі перш за все вимоги до підлеглих «не вплутувати» верховну владу в цю справу, аби не скомпрометувати її. Показовою у цьому плані є цитата з листа очільника штабу верховного головнокомандуючого Н. Янушкевича голові Ради міністрів І. Горемікіну: «Загальне рішення (курсив — авт.) застосовувати в Галичині віротерпимість та не допускати примусового навернення уніатів на православних може бути застосовано різним чином. Влада наша може, *сама тому відкрито не сприяючи, не перешкоджати і навіть посередньо допомагати* (курсив — авт.) наверненню галичан у православ'я; можливе й збереження нею сповна очікувальної позиції»⁵³. Певним чином вказує на ставлення царя до окупованого краю також і факт призначення на посаду головного провідника віросповідної політики волинського архієпископа Євлогія, котрий на той час міг з великою долею вірогідності сприйматись як символ насильницької конфесійної політики, з огляду на його роль у відповідних процесах в Холмщині.

Одним із головних об'єктів уваги дослідників першої російської окупації Галичини є військовий генерал-губернатор Г. Бобринський. Учені одностайно стверджують, що саме його постановами, обов'язковими до виконання, регламентувалося життя її мешканців. Зокрема згадується, що саме його розпорядження заборонили вживати українську в адміністрації, судах, громадських організаціях, друк відповідних часописів; закрили всі видавництва, книгарні, читальні, культурно-освітні установи, а натомість задекларували русифікацію освіти шляхом відкриття шкіл, гімназій та курсів з вивчення російської тощо⁵⁴. Однак, підкреслюючи «красномовність» численних циркулярів посадовця (серед котрих, до речі, здебільшого привертають увагу дослідників документи русифікаторського характеру)⁵⁵, не можна не зважати, що його влада у краї була насамперед виконавчою. Відтак постає необхідність визначення ступеня підлеглості генерал-губернатора особисто царю, з одного боку, й верховному головнокомандуючому, — з іншого. З комплексних досліджень про інститут їх посади в імперії, відомо, що останні були довіреними особами імператора у керованих ними землях і мали дійсно безмежні повноваження, але чітко у рамках виконання монаршої волі⁵⁶. Однак у випадку із російською окупацією Галичини мова йде про особливі умови воєнного часу. Відомо, що повноваження, обов'язки та права генерал-губернаторів, згідно із «Положением о полевом управлениі войск в военное время», прирівнювалися до прав і обов'язків військово-окружних управлінь на театрі воєнних дій. Це означає, що вищеназвана посада по суті мала поєднувати організацію забезпечення потреб армії й загальне управління цивільним життям. Однак не було застережено питання про підлеглість генерал-губернаторів. На основі ст. 14 означеного Положення про те, що «всі місцевості та все цивільне керівництво театру воєнних дій... підлягають головним керівникам відповідних військових округів

або військовим генерал-губернаторам», дослідники робили висновок, що окуповані території не ввійшли до сфери загальноімперського управління, зокрема Ради міністрів. Отже, чітко не визначеними залишалися навіть повноваження генерал-губернатора і ступінь його самостійності у прийнятті рішень. Це тим більше актуально, що Д. Дорошенко, маючи доступ до архіву військового генерал-губернатора, а відтак можливість заглибитися в мотивації й вчинки Г. Бобринського, характеризував його як «особисто порядну людину», котра все ж не змогла надати вірного напрямку російській політиці у Галичині⁵⁷. Розв'язати цю проблему поки що спробувала лише неодноразово згадувана А. Бахтуріна.

Перш за все дослідниця чітко розмежувала дві сфери управління — цивільну та військову. Якщо з другою все виглядає більш-менш зрозумілим — призначений на посаду генерал-губернатора Г. Бобринський мав підпорядковуватися головному начальнику постачання генералу Забеліну в справі забезпечення «содействия ... удовлетворению краем потребностей армии», то за першість у цивільній сфері, виявляється, «змагалися» Рада міністрів і Ставка верховного головнокомандуючого, великого князя Ніколая Ніколаєвіча.

На початковому етапі (до офіційного створення Тимчасового військового генерал-губернаторства) організацією управління новонабутими територіями опікувалися військові, зокрема А. Брусилів та призначені ним «енергійні штаб-офіцери» як «земські правителі» із розрахунку один у межах корпусного району, а безпосередньо в тилу армії — керівники етапних дільниць і етапні коменданти. Ці особи здійснювали нагляд за місцевою адміністрацією, котра продовжувала виконувати свою роботу. Однак уже у той час ситуацію, крім військових, почало контролювати Міністерство закордонних справ (МЗС) за посередництвом свого представника в армії.

Міністр закордонних справ С. Сазонов запропонував створити у краї систему цивільного управління для вирішення «глобальних політичних питань», дещо відмінних від виключно задоволення потреб армії й забезпечення спокійного тилу. Малося на увазі введення російської державної влади з метою максимального злиття західноукраїнських територій з імперією до закінчення війни. Однак верховний головнокомандуючий був проти втручання уряду в управління Галичиною. Останньому вдалося лише створити при Ставці 3 жовтня 1914 р. канцелярію з цивільного управління на чолі із своїм представником Н. Оболенським, яка ніяких реальних повноважень так і не отримала⁵⁸.

Остаточна схема управління окупованими територіями була складена згодом у Ставці. Вона передбачала підпорядкування військового генерал-губернатора безпосередньо начальнику штабу верховного головнокомандуючого і лише за його посередництвом допускалося втручання уряду, котрий мусив погодитись із таким становищем. Відтак, на наш погляд, потребує перегляду твердження А. Бахтуріної про те, що таким чином запроваджувалася подвійна підлеглість окупаційної влади — штабу верховного головнокомандуючого й Раді міністрів, що привело дослідницю до висновку, на нашу думку, спірного про безконтрольність і високий ступінь самостійності окупаційної цивільної адміністрації на рівні губерній та повітів; адже повітові начальники підпоряд-

ковувалися губернаторам, а останні — канцелярії генерал-губернатора, яка в свою чергу — верховному головнокомандуючому, великому князеві Ніколаю Ніколаєвічу. Йому ж безпосередньо був підпорядкований російський спостерігач за правосуддям у місцевих судах. Таким чином, можна зробити припущення, що справжнім «господарем» Галичини став великий князь.

Однак дана теза потребує подальшого глибокого вивчення; адже вона має одне серйозне заперечення — з просуванням російської армії на захід військові лишали новоутворені галицькі губернії в тилу, чимраз менше контролюючи їх цивільне життя. Проте конкретних прикладів подібної неконтрольованості в сучасних працях не знаходимо. Можна припустити, що військові наполягали на контролі, доки окуповані землі становили театр військових дій. Пізніше, з просуванням на захід вони втратили цікавість у цьому питанні, але затверджена ними система, за котрою безпосередньо уряд не міг впливати на діяльність генерал-губернатора, залишилася незмінною.

Однак усе-таки припущення щодо провідної ролі великого князя й підлеглих йому генералів Ставки у формуванні та здійсненні імперської політики на окупованих територіях має під собою певні підстави. В праці І. Патера зустрічаються згадки про його важливу роль у процесі формування імперської політики стосовно Галичини. Так, саме останній затвердив «Тимчасове положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими по праву війни», згідно з яким запроваджувалося керівництво краєм до створення генерал-губернаторства. Цим документом, між іншим, визначалося коло повноважень і військового генерал-губернатора. До того ж саме великий князь видав наказ про створення Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини. Більше того, якщо в особі головнокомандуючого російської армії вбачати військових взагалі, адже весь генералітет був підлеглий особисто йому, то можна побачити безпосередній вплив великого князя на формування векторів сприйняття Галичини окупантами. Адже саме при військово-цензурному відділенні штабу головнокомандуючого армій Південно-Західного фронту була підготовлена, за сприяння «Карпаторусского освободительного комитета», брошура «Современная Галиция», в котрій подавалися відомості про етнографічне й культурне становище краю, про політичні партії та їхніх лідерів, їх ставлення до Росії, подані, згідно з імперською ідеологічною кон'юнктурою, адже український рух у ній розглядався як непопулярна інтрига інтелігенції. Той факт, що великий князь як мінімум поділяв погляди, висловлені на сторінках даного видання, засвідчується змістом його адресованого галицьким москвофілам маніфесту, у котрому часто цитується згадана брошура⁵⁹. Це припущення потребує ретельного вивчення, що дозволить більш аргументувати (або спростувати) тезу про неконтрольованість місцевої адміністрації.

Не останніми фігурантами у процесі впровадження в краї «російських начал» були жандарми. У жовтні 1914 р. відкрилося тимчасове відповідне управління при генерал-губернаторові. Воно діяло згідно із «Приказом о ведомственной компетенции». До обов'язків жандармів, які перебували на службі в Галичині, входили нагляд за економічним станом здобутої території, а також

за суспільними настроями, особливо у напрямку формування ставлення до Росії, царя, самого факту входження регіону до складу імперії. Особливий наголос робився на пильному нагляді за діяльністю українських політичних партій і організацій⁶⁰. Російські жандарми, а також МЗС контролювали практично всі сторони життя на окупованій території, завдяючи «окремі папки» навіть для найдрібніших, малосуттєвих на перший погляд справ; адже «у такій країні, як Галичина, все повинно привертати увагу, нічим не можна тепер не цікавитися»⁶¹. Прислужилися у відповідному аспекті й результати студювання нової дослідницької проблеми останніх років — вивчення історії спецслужб. Провідні праці з цієї теми показали зокрема, що імперська розвідка стала важливим елементом посилення російської присутності в краї, забезпечивши зосередження там великої кількості шпигунів та їх вербувальників серед місцевого населення⁶².

Традиційно більшість дослідників відводять одну з провідних ролей (інколи вона перетворюється на головну) в процесі здійснення імперської політики інкорпорації щодо Галичини російським націоналістам, точніше двом особам — В. Бобринському і Д. Чихачьову. Вважається, що головню завдяки їхнім впливам формувалися погляди ставки й окупаційної адміністрації у визначенні форм та темпів здійснення русифікації регіону. Однією з її складових була політика в освітній сфері, котра зводилася до створення нової системи навчальних закладів, де ключовим моментом було запровадження російської мови викладання. Якщо ініціатором проведення такої політики вважається генерал-губернатор Г. Бобринський (про спірність такого твердження йшлося вище), то основними її ідеологами виступають вищеназвані російські націоналісти.

Дана теза виникла в результаті намагання прослідкувати обставини появи генерал-губернаторського вересневого циркуляру про русифікацію середньої освіти, котрий вважається ключовим етапом впровадження загалом відповідної політики. З'ясувалося, що на його появу, як і на заходи генерал-губернатора у цій сфері, великий вплив справила «Записка» Д. Чихачьова «По учебному делу в Восточной Галиции и Буковине», де йшлося зокрема про закриття вузів, влаштування курсів російської для місцевих вчителів; введення з 1 січня 1915 р. останньої як обов'язкового предмету у всіх навчальних закладах; пропаганду російської історії, географії серед учнів та викладачів; стимулювання керівників навчальних закладів до впровадження їх у шкільні програми; тимчасовий дозвіл на вживання української на ґрунті російської фонетики тощо.

Одночасно відомо, що Д. Чихачьов діяв не як приватна особа, а як представник уряду в освітній сфері при канцелярії генерал-губернатора⁶³. Отже, можна припустити, що він був певною мірою провідником загальної позиції безпосереднього керівництва у цьому питанні. За доказ цього твердження може правити той факт, що ще напередодні виходу названого циркуляру Д. Чихачьов здійснив низку практичних заходів в зазначеній сфері, чого навряд чи зміг би зробити, не маючи відповідних повноважень. Так, після зустрічі цього посадовця із попечителем Київської шкільної округи останній доручив начальнику своєї канцелярії В. Іванову й директору народних училищ Київської губернії

Б.Плескому розробити під керівництвом Д.Чихачьова положення про тимчасове адміністративне влаштування навчальних закладів у Галичині, а також план-програму курсів для підготовки вчителів російської в цьому регіоні. Саме цим проектом⁶⁴, розробленим у березні 1915 р. дирекцією народних училищ, передбачалося протягом 5 років здійснити низку заходів, авторство котрих прийнято приписувати Г.Бобринському⁶⁵, — відкриття 9 тис. народних шкіл, 70 вищих народних училищ, 60 курсів при них, 25 чоловічих і 25 жіночих гімназій, 10 учительських семінарій. Отже, виходячи з того, що попечителі губернських шкільних округ мали відповідне адміністративне підпорядкування, можна припустити, що даний проект виник у структурі Міністерства освіти, а відтак був офіційною урядовою програмою. Що ж до генерал-губернатора Г. Бобринського, то можна погодитись із А. Бахтуріною, що останній лише «поділяв погляди Д. Чихачьова»⁶⁶. З іншого боку, варто зважувати й на те, що він був офіційним посадовцем та одним тільки впливом націоналістично налаштованих членів Державної думи навряд чи можна пояснити проведення в Галичині означених русифікаторських заходів, зокрема, приміром, масову ліквідацію діючих на момент окупації навчальних закладів регіону.

Погляди В. Бобринського і Д. Чихачьова, а також напрями їхньої діяльності ретельно проаналізовано дослідниками, але поглибленого вивчення потребують джерела про коло їхніх повноважень. Адже зрозуміло, наприклад, що не випадково саме В. Бобринський, задовго до війни відомий своєю активною українофобською позицією, опинився у Східній Галичині на посаді керівника «Главного краевого благотворительного комитета».

В новітній історіографії, зокрема російській, утвердилася думка про те, що національно-культурна політика у Галичині зовсім не цікавила Раду міністрів, що стверджується на підставі протоколів деяких її засідань, зокрема протягом перших місяців окупації краю. Натомість уряд нібито цікавився лише економічними проблемами й вирішенням адміністративних питань управління Галичиною, залишаючи по суті впровадження політики русифікації на розсуд місцевої адміністрації⁶⁷, заходи котрої, зокрема в освітній сфері, відповідне міністерство лише підтримало. Таким чином, наявне ще одне відкрите питання у царині вивчення періоду першої російської окупації регіону.

Здається, однією з найменш досліджених проблем історії першої російської окупації Галичини є діяльність імперської адміністрації на рівні сіл, управ, повітів, міст (градоначальства) та губерній, вивчення якої можливе за допомогою методів зокрема мікроісторії й історії повсякдення. Тільки такий підхід, на нашу думку, дозволить у кінцевому рахунку наблизитися до відповіді на поставлені вище запитання. Зазначена проблематика передбачає дослідження принципів комплектації особового складу адміністрації, визначення кола його повноважень і місця в управлінській ієрархії.

Вивчення структури влади на мікрорівні дозволить з'ясувати осіб чи установ (військових та цивільних), котрі мали реальну вагу під час прийняття рішень у ході першої окупації Галичини, а також підтвердить або спростує популярну в сучасній історіографії РФ тезу про безконтрольність діяльності чиновників

російської адміністрації всіх ланок управління. Останнє твердження, на нашу думку, потребує особливої уваги; адже популярна теза про адміністративне «безладдя» базується дотепер лише на декількох скаргах чиновників, відомих, до того ж з офіційних звітів генерал-губернатора, котрі характеризували свою службу як «безначалие»⁶⁸. Нині з цього приводу панує припущення, що поліцейські чини, надіслані на прохання військових і підпорядкуванні їм на початку окупації⁶⁹, не отримали іншого керівництва після того, як війська залишили Галичину, просуваючись далі на захід.

А втім, така важлива проблема сьогодні окреслена лише в загальних рисах, що лише надає уявлення про адміністративний поділ Галичини періоду окупації й можливість стверджувати, що відповідна система цієї території була влаштована за загальноімперським зразком. Тимчасове військово-губернаторство Східної Галичини (не враховуючи територію Північної Буковини) поділялося на 3 губернії — Львівську, Тернопільську та Перемишльську. Кожною губернією керував губернатор зі штатом чиновників, котрий досі не проаналізовано. Немає однастайності щодо характеристики також повітових начальників, яких було 15, 16 і 14 у відповідно Львівській, Тернопільській та Перемишльській губерніях. Дехто (наприклад, І. Патер) зазначає, що ці посади обіймали представники російської знаті. Такими були, приміром, статський радник, колишній предводитель дворянства С. Коморний (Ярославський повіт), князь Урусов (Яворівський повіт), князь К. Гагарін (Старосамбірський повіт), барон Ю. Мейєндорф (Ряшівський повіт) і тому подібні⁷⁰. Інші вважають, що керівниками повітів у Галичині ставали справники та їхні помічники, а часто й поліцейські пристави⁷¹. Міста мали градоначальників, зокрема на посаді львівського змінилося кілька осіб, починаючи з полковника С. Шереметева — колишнього волинського губернатора. Вони поділялися також на поліцейські дільниці (у Львові, наприклад, 10), до яких МВС відряджало приставів, їх помічників, наглядачів і городових⁷². Сільські громади очолювали війти (старости). В губерніях були організовані управи, керівниками котрих призначали переважно москвофілів.

Як бачимо, наявність доволі розгалуженої системи установ управлінського апарату поступово актуалізувала потребу в російських чиновниках, однак останні донині не стали героями наукових студій, поступаючись у новітній історіографії більш глобальним та загальним проблемам національно-політичного характеру⁷³. Приміром, у дисертації І. Береста задеклароване дослідження соціального становища населення в сюжеті про російську окупацію поступається місцем загальній характеристиці імперської політики у краї, зокрема деяких її напрямів. Проте її вплив на місцеве населення, сприйняття останнім, а також діяльність чиновників російської адміністрації різних рангів не розглядаються детально⁷⁴.

Можна стверджувати, що у зазначеній методологічній площині увагу дослідників досі привернули лише представники галицької інтелігенції — симпатичні українофілства. Багата мемуарна спадщина, що на рівні мікроісторії розкриває «олюднений побут», складні психологічні переживання воєнної доби,

лягла поряд із іншими джерельними матеріалами в основу висвітлення О. Рубльовим трагічної долі української інтелігенції Галичини⁷⁵. Автор створив «біограму-хроніку» (за визначенням В.Великочия) переслідувань і висилки відомих діячів регіону. У такому ключі привертають увагу публікації, котрі на основі маловідомих фактів деталізують трагедію «галицької Голгофи» на мікрорівні, показуючи криваві наслідки діяльності російських окупаційних властей у містах та селах⁷⁶. Відтак поза увагою вчених залишилися проблеми з'ясування ставлення її представників до власної діяльності в Галичині, а також до місцевих жителів і, нарешті, сприйняття останніми прибулих чиновників та військових й їхня взаємодія на особистісному рівні. Так, цікаво було б реконструювати основні риси щоденного побуту звичайних мешканців краю періоду Першої світової війни — міщанина, селянина, урядовця, священника та ін., їх буденні турботи, звичаї, світ переживань і уявлень.

Загалом у сучасній історичній науці можна спостерігати значне підвищення інтересу до різних соціальних аспектів історії Першої світової війни зокрема, російської окупації Галичини та Буковини, розглянутих на мікрорівні. Так, наприклад, соціально-психологічний вплив воєнних подій на дітей проаналізував О.Олієвський⁷⁷. Цікаво, що серед основних чинників, що впливали на їхню свідомість, він виокремив офіційну пропаганду і вкотре вже (маються на увазі попередники) констатував героїчно-романтичне захоплення війною на початковому її етапі. Це тим більш цікаво, що зазначені фактори впливали, природно, на всі групи населення, формуючи їх ставлення до Галичини й Буковини як «исконно русских земель» та сприйняття ролі імперії як «визволительки» корінного населення. Цікаво було б у розрізі проблеми діяльності російського окупаційного режиму дослідити детальніше вплив пропаганди на формування поглядів службовців невисоких рангів різних відомств (у тому числі церковного, жандармського тощо), котрі потрапляли до західноукраїнських земель та виступали там основними провідниками імперської політики, додаючи до своєї діяльності (окрім властивих їм загальнолюдських чеснот) особисте ставлення до ситуації. В цьому плані потрібно погодитися із зауваженням О. Реєнта про доцільність зміни уваги від розгляду міжнаціональних взаємовідносин на рівні еліт до рівня ментальності «простих» людей, тобто виявлення конкретних рис образу представника певної національності в очах осіб інших націй. Зокрема слід з'ясувати ставлення простих галичан про прибулих чиновників нової, російської адміністрації з одного боку, а з іншого, — останніх до місцевого населення. На матеріалах преси, листування, мемуарної літератури можна простежити зміни, еволюцію цих образів під час окупаційного періоду. Іншими словами, цікаво дослідити, яким був образ пересічного галичанина, з одного боку, й відповідного мешканця Російської імперії — з іншого, завдяки яким чинникам впливу він був сконструйований і чи зазнав трансформації в ході взаємодій означених груп під час фактичної «зустрічі» їхніх представників у ході діяльності інститутів російського окупаційного режиму 1914–1915 рр. Таким чином, застосувавши порівняльно-історичний підхід до аналізу конкретного явища — образу ворога можна зробити більш загальні висновки про

тенденції еволюції та трансформації громадської думки стосовно війни, її прийняття різними верствами суспільства на певних етапах його розвитку.

Вищеназвані завдання тим більш актуальні, враховуючи, що перші дослідники проблеми відразу звернули увагу на важливість даного аспекту. Так, Михайло Грушевський наголошував на тому, що край «опинився в руках всякої поліцейської і чиновницької наволочі», що загострило проведення русифікаторської політики. Історик зазначав, що надіслані до генерал-губернаторства службовці різних відомств та рангів поводитися зухвало й грубо. Їхня ініціатива підсилювала і поглиблювала офіційну політику, «від себе додавала жару руйнуванню українського життя, його культурних сил»⁷⁸. За оцінкою Д. Дорошенка, російська окупаційна влада в Галичині у 1914–1915 рр. мала тенденцію «неодмінно лізти в душу завойованого населення, переслідувати його віру, його мову»⁷⁹. Однак на більш науковому рівні та у широкому світоглядно-цивілізаційному контексті до конкретних осіб — провідників русифікаторської політики — розглянув І. Крип'якевич. Він вважається сьогодні практично єдиним дослідником, який зробив наголос не на проблемах воєнної історії й стратегічних планах ворогуючих держав, а на різних аспектах функціонування суспільства під час першої російської окупації. Ґрунтуючись переважно на матеріалах тогочасної преси, автор вбачав у конкретних виконавцях окупаційної політики людей «з іншим політичним світоглядом, з іншими громадянськими ідеалами, з іншою культурою»⁸⁰. До сьогодні ця праця вважається «відправною» у вивченні зазначеного кола питань⁸¹.

Д. Дорошенко в свою чергу вдавнявся зокрема до характеристики політичних уподобань населення Галичини. Він визнавав, що ідеї москвофільства поділяла і значна частина «звичайних людей», котрі відкрито не виявляли симпатій до них, очікуючи моменту, коли терези перемоги схиляться на користь тієї чи іншої сторони. Така думка підтверджується також тим фактом, що репресії з боку австро-угорських властей на галицьких землях, не зайнятих російськими військами, тривали протягом усього періоду окупації. Можна припустити, що зазначена Д. Дорошенком «вичікувальна» позиція пересічних галичан щодо своїх передусім релігійних уподобань великою мірою спричинена цими репресіями⁸².

Одностайні дослідники (тогочасні та сучасні) також у негативній оцінці прибулих із Російської імперії службовців. Однак донині жоден з учених не ставив за мету вивчити принципи комплектації їх штату, що дозволило б з'ясувати причину низької їхньої якості. Серед запропонованих пояснень популярним є виснаження людських ресурсів Російської імперії, спричинених війною. Можна припустити, що на початковому етапі окупації, коли в Галичині порядкували безпосередньо військові, у кваліфікованих цивільних і поліцейських чиновниках особливої потреби не було — достатньо було слухняних виконавців. Однак пізніше, коли окуповані території залишилися в тилу й необхідність покращити кадровий склад адміністративних службовців стала потрібною для всіх, цього не було зроблено. Перспективність подальшого поглибленого дослідження цієї проблеми обумовлена ще одним фактом, на який зауважили попередники: «негодящі чиновники» не лише надсилалися із Росії,

але таких навмисно «выписывали власть имуще в Галиции»; адже перед ними відкривалася можливість швидкого службового зростання⁸³.

Насамкінець додамо що ми навмисно обминули аналіз проблем, пов'язаних із віросповідною політикою першого російського окупаційного режиму у Галичині, вважаючи цей напрямок русифікації політики основним та вельми важливим, а відтак потребує ґрунтовного розгляду, не передбаченого рамками представленої статті.

Таким чином, здається, що уявлення щодо процесу формування і здійснення політики російської адміністрації, де кожен її представник мав можливість реалізації власних намірів, створює помилкове враження, нібито в імперії існували кілька гілок влади, кожна з котрих мала можливість проводити окрему політику. Натомість відомо, що у Російській імперії існував врегульований державний апарат, який забезпечував існування чіткої ієрархії влади, на чолі котрої перебував цар, а потім члени його родини й найближчі сановники. Будь-який указ, котрий з'являвся на території імперії, міг бути тільки імператорським. На захисті подібного устрою стояла вся імперська державна машина, зокрема Третє відділення його імператорської величності канцелярії, активно представлене і в Галичині. Важко припустити, що якби діяльність, приміром, російських націоналістів не влаштовувала самодержавний уряд, останній не знайшов би достатніх важелів, аби таку діяльність принаймні стримати, не кажучи вже про її заборону. Тим більше, що IV Дума не мала вирішального значення в формуванні державної політики, а перші перемоги у війні підтвердили авторитет влади династії. Отже, напрашується висновок: російським націоналістам, жандармам, Євлогію, генерал-губернаторові та іншим дозволили/доручили поводити себе певним чином. Відтак потребує поглибленого дослідження й перевірки теза про надто велику самостійність російської цивільної влади в краї на початковому етапі окупації. Ґрунтуючись виключно на студіях численних попередників, здається, що відколи дії окупаційної адміністрації отримали міжнародний осуд, а російськими політиками з Державної думи були названі «європейським скандалом», почала, за допомогою преси, штучно формуватися думка про те, що нібито генерал-губернатор, російські націоналісти, місцеві москвофіли, архієпископ Євлогій або ще хтось, залежно від сюжету, діяли в Галичині майже на власний розсуд, а цар, члени його родини, зокрема великий князь, а також загадкові «урядові кола» майже непричетні до зазначених подій. Результати такої пропаганди виявилися настільки сильними, що окреслена позиція вкоренилася на сторінках перших досліджень окупації, через котрі потрапила до сучасного наукового дискурсу.

Актуальним видається дослідження за допомогою інструментарію мікроісторії та історії повсякдення, діяльності окремих органів адміністрації (сільських, міських, повітових, губернських); принципи комплектації штату чиновників, прибулих до Галичини, прослідкування відомчого підпорядкування останніх на прикладі конкретних справ із різних напрямків діяльності окупаційної влади; ставлення їх до регіону, до свого там перебування, посадових

обов'язків, галичан тощо. Ці та інші питання очікують відповіді вдумливого неупередженого дослідника.

¹ *Реснт О., Янишин Б.* Україна в період першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. — № 4. — 2004. — С. 3–31.

² *Реснт О.П.* Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Випуск IV. — К., 2002. — С. 11.

³ *Реснт О.П.* Знач. праці; *Литвин М.* Україна у Першій світовій війні: сучасна російська історіографія проблеми // Військово-науковий вісник. Вип.7, 2005; *Великочий В.С.* Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: монографія. — Івано-Франківськ, 2009. — 812 с.

⁴ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969.

⁵ *Петрович І. (І.Крип'якевич).* Галичина під час російської окупації. — Відень, 1915.

⁶ *Великочий В.* Зазн. праця.

⁷ *Бахтуріна А.Ю.* Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917). — Москва, 2004. — 394 с.

⁸ *Литвин М.* Україна у Першій світовій війні: сучасна російська історіографія проблеми // Військово-науковий вісник. — Вип.7, 2005. — С. 153.

⁹ Мировые войны XX века. — Кн. 1. — Первая мировая война. Исторический очерк. — Москва, 2002. — 686 с.; *Шамбаров В.* За веру, царя и Отечество! — Москва, 2003 — 768 с.

¹⁰ *Великочий В.С.* Зазн. праця. — С. 109.

¹¹ Там само. — С. 110.

¹² *Єфремов С.* Два проекта // Украинская жизнь. 1915. — № 1. — С. 7–12; *Його ж.* Дух віків // Україна. — 1919. — 29 січня.

¹³ *Єфремов С.* До історії «Галицької Руїни» 1914–1915 рр. (в жандармському освітленні) // Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 127–144.

¹⁴ Там само.

¹⁵ *Осечинський В.* Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. — Л., 1954 (розділ «Галичина в роки Першої світової війни»). — С. 88–146). — С. 103.

¹⁶ Там само.; *Компанієць І., Ярошенко А.* Західноукраїнські землі в роки війни // Історія УРСР: у 8 томах, 10 книгах. — К., 1978. — С. 360–369; *Компанієць І.* Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900–1919). — К., 1960. — 372 с.

¹⁷ *Мазур О.Я.* Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): Автореф. дис... канд. іст. наук. — Л., 1997.

¹⁸ *Патер І.Г.* Статус окупованих територій Галичини і Буковини в 1914–1917 рр. // Історія державної служби в Україні: у 5 т. — Т. 1. — К., 2009. — С. 379–409.

¹⁹ Бахтуріна А.Ю. Указ соч.

²⁰ Савченко В.Н. Восточная Галиция в 1914–1915 годах: Этносоциальные особенности и проблема присоединения к России // Вопросы истории. — 1996. — № 11–12. — С. 95–106.

²¹ Папакін Г. Джерела для дослідження історії російських органів управління Східною Галичиною та Південною Буковиною під час Першої світової війни (1914–1917) (спроба огляду за довідковими виданнями) // Спеціальні історичні дисципліни. — Число 16. — С. 64–76.

²² Сердюк О. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Вип. 4. — К., 2002; Любченко В.Б. Нереалізований проект створення на південному Кавказі «Галицького козацтва» як один із способів розв'язання проблеми біженців, породженої весняно-літніми 1915 р. поразками російської армії на Південно-Західному фронті // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Вип. 4. — К., 2002.

²³ Бахтуріна А. Указ соч. — С. 149.

²⁴ Мазур О. Зазн. праця.

²⁵ Реєнт О., Янишин Б. Зазн. праця.

²⁶ Литвин М. Зазн. праця. — С. 154.

²⁷ Патер І.Г. Зазн. праця.

²⁸ Мазур О.Я. Зазн. праця. — С. 14–16.

²⁹ Кучера І. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр. — Автореф. дис. канд. іст. наук. — Чернівці, 2005; Берест І. Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни — автореф. дис... канд. іст. наук. — Л., 2009; Лозинська І. Російські воєнні генерал-губернаторства у Галичині в період Першої світової війни — автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Л., 2010.

³⁰ Поршинева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны / Ассоциация военно-исторической антропологии и психологии «Человек и война», Российская политическая энциклопедия. — Москва, 2004. — 366 с.

³¹ Москаль Г. Інститут тимчасового генерал-губернатора в Україні у кінці XIX — на початку XX ст. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2002. — С. 6.

³² Там само. — С. 5, 9.

³³ Патер І. Перемишль і Перемищина під час російської окупації у березні-червні 1915 року (за матеріалами ЦДІА України у Львові) // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. — Перемишль, Л., 1996. — С. 166–172; Андрухів І. Тисмениця. — Івано-Франківськ, 2002. — С. 183–201 та ін.

³⁴ Черевко М. Хроніка-опис міста Підгайці // Підгаєцька земля: Історико-мемуарний збірник. — Нью-Йорк; Париж; Сідней, 1969. — С. 112–136.

³⁵ Див., напр.: Решетило Т. Перша світова війна та Угнів // Угнів та Угнівщина: Історико-мемуарний збірник. — крайнський архів. — Т.ХVI. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1960. — С. 101–114; Гірняк Н. Львів у воєнних роках // Наш Львів: Ювілейний збірник. — Нью-Йорк, 1953. — С. 137–144; Григор М. Перший прихід царських військ до Городенки та їхнє «адміністрування» // Городенщина: Історико-мемуарний

збірник — Нью-Йорк, Торонто, Вінніпег: НТШ, Український архів. — Т. XXXIII, 1978. — С. 212–125.

³⁶ *Марковецька Г.М.* Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914–1917. — Автореф. дис. ...канд. іст. наук. — К., 2003.

³⁷ *Великочий В.С.* Зазн. праця. — С. 106.

³⁸ *Литвин М.* Український та польський істеблїшменти у період «Великої війни» і національно-демократичних революцій (1914–1918) // Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 13. У 2 ч.: Україна-Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П. Калениченка (1923–1983). — Ч. 1. — К., 2003. — С. 157.

³⁹ Цит. за: *О. Реснт, Б. Янишин.* Зазн. праця.

⁴⁰ *Великочий В.С.* Зазн. праця. — С. 105.

⁴¹ *О. Мазур.* Зазн. праця; *Яремчук В.* Державотворчий процес у західній Україні та Перша світова війна // Перша світова війна і слов'янські народи. — С. 90–96.

⁴² *Ковальчук Н.* Російсько-слов'янські товариства та українське питання на початку ХХ ст. // Вісник Львівського університету: Серія «Історія». — 1998. — Вип. 33. — С. 139–145.

⁴³ *Бахтурина А.* Указ. соч.

⁴⁴ *Єфремов С.* До історії «Галицької Руїни» 1914–1915 рр. (в жандармському освітленні) // Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 127–144; *Головченко В.І., Солдатенко В.Ф.* Українське питання в роки Першої світової війни: Монографія. — К., 2009. — 448 с. — С. 88–89.

⁴⁵ Цит за: *О. Реснт, Б. Янишин.* Зазн. праця.

⁴⁶ *О. Мазур.* Зазн. праця; *І. Патер.* Зазн. праця. — С. 391, 399; *Реснт О.П.* Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — Випуск ІV. — К., 2002. — С. 10; *Бахтурина А.* Указ. соч.; *Кучера І.* Зазн. праця; *Берест І.* Зазн. праця; *Лозинська І.* Зазн. праця.

⁴⁷ *Бахтурина А.* Указ. соч.; *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. — К., 2000. — 360 с.

⁴⁸ *Грицак Я.* Зазн. праця.

⁴⁹ *Кучера І.* Зазн. праця. — С. 10.

⁵⁰ *Великочий В.С.* Зазн. праця. — С. 125–126.

⁵¹ Там само. — С. 126.

⁵² Там само. — С. 127.

⁵³ Цит за: *Бахтурина А.* Указ. соч. — С. 127.

⁵⁴ *Мазур О.* Зазн. праця; *Патер І.* Зазн. праця. — С. 390–391.

⁵⁵ *Патер І.* Зазн. праця; *Мазур О.* Зазн. праця; *Берест І.* Зазн. праця.

⁵⁶ *Шандра В.* Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ — початок ХХ ст. — К., 2005. — 427 с.

⁵⁷ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). — Ч. 1. Галицька Руїна 1914–1917 років. — Л., 1923. — С. 18–19.

⁵⁸ *Бахтурина А.* Зазн. праця.

- ⁵⁹ Патер І. Зазн. праця. — С. 381–382.
- ⁶⁰ Там само. — С. 385–386.
- ⁶¹ Машкин А. Третье отделение в Галиции // Секретные материалы. — 2008. — № 6. — С. 22.
- ⁶² Сідак В.С. Діяльність спецслужб Російської імперії на українських землях Австро-Угорщини (кінець XIX — початок XX ст.) // УІЖ. — 1998. — № 3. — С. 84–92.
- ⁶³ Патер І. Зазн. праця. — С. 383.
- ⁶⁴ Бахтуріна А. Указ. соч.
- ⁶⁵ Патер І. Зазн. праця. — С. 390–391.
- ⁶⁶ Бахтуріна А. Указ. соч. — С. 150.
- ⁶⁷ Там же.
- ⁶⁸ Там же. — С. 138.
- ⁶⁹ Там же. — С. 137–139.
- ⁷⁰ Патер І. Зазн. праця. — С. 385.
- ⁷¹ Бахтуріна А. Указ. соч.
- ⁷² Патер І. Зазн. праця. — С. 386.
- ⁷³ Великочий В. Зазн. праця. — С. 123.
- ⁷⁴ Берест І.Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни. — Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Л., 2009. — С. 9.
- ⁷⁵ Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — К., 2004.
- ⁷⁶ Кугутяк М. Памяті жертв трагічних подій у Перемишлі і Синевідську восени 1914 // Галичина (Івано-Франківськ). — 2003. — № 9. — С. 134–144.
- ⁷⁷ Олієвський О. Діти під час Першої світової війни. 1914–1918 рр.: соціально-психологічний аспект // Перша світова війна: історичні долі народів. — С. 297–299; Його ж. Велика війна: час відчуження і жорстокості // Питання історії нового та новітнього часу. — Чернівці, 1999. — Вип. 6. — С. 248–254.
- ⁷⁸ Грушевський М. Новий період історії України. — К., 1992. — С. 10.
- ⁷⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). — Ч. 1. Галицька Руїна 1914–1917 років. — Л., 1923. — С. 57.
- ⁸⁰ Петрович І. (Крип'якевич І.) Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 — червень 1915. — Л., 1915. — 116 с. — С. 2–4.
- ⁸¹ Великочий В.С. Зазн. праця. — С. 109.
- ⁸² Там само.
- ⁸³ А. Бахтуріна. Указ. соч.